

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 930.2(44+(47+57))«1939/1945»

Олександр Лисенко
(Київ)

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНСЬКОГО Й ГІТЛЕРІВСЬКОГО РЕЖИМІВ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті окреслюється національна політика сталінського та гітлерівського режимів та розглядається проблема методологічних підходів до її вивчення.

Ключові слова: сталінський режим, нацистська доктрина, національна політика, терор, репресії, антисемітизм.

У 1918 р. М. Бердяєв писав: «Проблема націоналізму і проблема імперіалізму дуже загострені світовою боротьбою народів. У галузі думки одним з плодів нинішньої війни буде філософія націоналізму та філософія імперіалізму»¹.

Великий філософ був переконаний, що коли після Першої світової війни Росія претендуватиме на роль світової держави, їй необхідно буде докорінно змінити національну політику. «Велика світова імперія, – зазначав він, – в основі якої лежить сила, а не слабкість пануючого національного ядра, не може вести націоналістичної політики, що викликає зло у тих народів, які вона охоплює, навіть всім нелюбов до себе і жагу визволення... Російська (русская) політика може бути лише імперіалістичною, а не націоналістичною, й імперіалізм наш, за нашим становищем у світі, має бути щедро-дарчим, а не хижацько-відбираючим»².

Дещо по-іншому трактує російський націоналізм та імперіалізм Р. Конквест. Стверджуючи, що російський націоналізм виник порівняно недавно, він наголошує: «Російська імперія завжди розглядалася не як етнічна чи культурна цілість, а як просто імперія: слово «російський» стосується саме імперії, воно не має етнічної конотації слова «русский». Це слово символізує саму імперію, безперечно, російську й православну за змістом, але ідентифіковану так лише частково.

Це правда, що давня (й поступова) анексія Росією України призвела до придушення українських культурних інституцій... Відомо, що Російська держава, більше, ніж будь-яка інша, засновувалася на принципі, який суперечив нормальному розумінню громадянства»³.

Відсутність громадянського суспільства, з одного боку, створювала передумови для виникнення тоталітаризму, а з іншого – сприяла оформленню опозиції у національно-визвольні рухи.

Проукраїнську риторику радянського керівництва слід розглядати виключно як обумовлений прагматичними міркуваннями технологічний інструментарій. Підтвердженням цього є не тільки поквалітивне припинення необережного експерименту з українізацією, процес над Стілкою визволення України, розгортання боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» тощо, а й конкретні кроки Кремля в Західній Україні 1939-1941 рр. Свідомо протиставляючи поляків українцям, Кремль загравав з національними почуттями останніх. «Возз'єднання» Західної України із загальноукраїнським материком мало на меті продемонструвати турботу більшовиків про долю українського народу й стимулювати його лояльність щодо сталінського режиму. Однак сама природа системи, виплекана «кремлівськими мрійниками», що не могла і дня прожити без жертв, запустила механізм терору в західному регіоні. Його розпізнавальні сенсори реагували на етнічні, релігійні, політичні, морально-психологічні, соціокультурні та будь-які інші ознаки нелояльності, а ненаситне нутро захоплювало все більше людей.

Однією з особливостей політики «червоного імператора» у сфері національних стосунків (як і в інших галузях суспільного життя) стало поєднання превентивних заходів з тими, які були детерміновані певними обставинами. У першому випадку йшлося не лише про справжню, але й уявну опозицію режимові. Вважаючи Польщу ворожою державою, радянське керівництво відразу після ліквідації Другої Речіпсполитої вдалося до масштабних депортацій т.зв. «польських осадників», які разом з біженцями налічували 210,6 тис. осіб⁴. Водночас радянська влада почала загравати з українською спільнотою краю, протегуючи її соціально-економічному, і культурно-освітнім зусиллям. Так, радянські спецслужби з першого дня перебування в західних областях республіки системно відстежували всіх, хто міг становити хоча б потенційну загрозу новій владі: інтелігенцію, священників, членів націоналістичного підпілля. Про «результативність» їхньої роботи свідчить кількість в'язнів – 34 тис., – які утримувалися у в'язницях регіону. Не зумівши вивезти всіх їх на схід, Берія дав наказ про фізичне знищення бранців. Подібна доля чекала на багатьох польських військовополонених, громадських і політичних діячів.

Інтелігенцію, селян, робітників, священників тисячами розстрілювали у в'язницях в перші дні війни, коли, можливо, саме цих набоїв не вистачало, аби стримати ворожу навалу.

До категорії «ворожих» народів потрапили етнічні німці, які проживали на території Союзу. За «посібіництво гітлерівським загарбникам», «ворожу налаштованість до Рад» з різних куточків країни, у т.ч. зі Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Харківської областей і Криму почали виселення німецьких родин. Надумана фальсифікація презумпції їх вини не викликає жодного сумніву.

З 1943 р. настала черга «детермінованих» репресалій. Але, як і в першому випадку, в їх основі лежить система колективного заручництва за національною ознакою. У 1944 р. з Кримського півострова депортовано 229 тис. татарів, греків, болгарів, вірмен. З вересня 1944 р. пішов потік спецпереселенців із Західної України – «членів родин оунівців»⁵.

Однак Сталін не був би самим собою, коли б обмежився лише терором проти цілих народів. Ще в ході війни розпочалася широко закроена антиунійна акція, внаслідок якої з весни 1946 р. припинила існування Греко-католицька церква – одна з найбільш авторитетних інституцій, яка підтримувала національно-демократичний політикум та ідею суверенності України.

Показово, що інтенсивність каральних акцій режиму практично не залежала від зовнішньополітичної і внутрішньополітичної ситуації. У 1939-1941 рр. їх можна пояснити бажанням ліквідувати потенційну «п'яту колону» з антикомуністично налаштованих «елементів». Коли ж перемоги на німецько-радянському фронті практично визначили кінцевий результат війни, Сталін вдався до тривіальної помсти цілим народам і категоріям населення: «остарбайтерам», військовополоненим та ін.

Чим можна пояснити такі масштабні репресії, що виходять за межі здорового глузду і будь-яких, навіть цинічних розрахунків?

Як це не дивно звучить, – Сталін боявся. Боявся народів, вождем яких його величали, боявся втратити контроль і владу над ними, яку суто по-азійськи розумів як всевладність тирана і позазмарного мешканця Олімпу.

Більшовицький алгоритм управління і технологія влади формувалися в руслі філософії насильства і принципового невизнання соціокультурної множинності і політичного плюралізму. Симфонія між державою і народом в уявленні Сталіна означала тотальне упокорення й уніфікацію усіх форм життя, в т.ч. національного.

Сталінська національна політика – це особливий унікальний феномен, осягнення якого науковцями далеко незавершене. Віддаючи належне більшовицьким захопленням експериментами, «вождь усіх народів» у душі завжди залишався політиком макіавелістського ґатунку, який ніколи з поля зору не втрачав стратегічних цілей, а заради їх досягнення інколи маневрував і йшов на незначні поступки, зазвичай діючи брутальними силовими методами.

Деякими політичними кроками Кремль спробував підкріпити лояльність українських національно свідомих сил. Національним почуттям українців мали лестити орден Б. Хмельницького, перейменування 4-х фронтів в Українські, а державницькі домагання покликані були забезпечити формальні атрибути суверенітету республіки – наркомати оборони і закордонних справ та членство УРСР в ООН.

Користуючись правом переможця, радянський лідер вирішив і «польське питання» на користь «українського», відсунувши західні кордони на «лінію Керзона». Сталін отримав гідну сатисфакцію за приниження і кривди, яких завдала Польща «першій державі соціалізму».

Однак оцінювати «польське питання» виключно через кризу радянсько-польських двосторонніх стосунків, – означає бачити лише частину проблеми. Геополітичний пасьянс склався таким чином, що «польське питання» виявилось у фарватері загальної лінії Москви на зміцнення власних позицій у повоєнній Європі. Це був засіб тиску на союзників і компенсації за морально-політичні втрати за підтримку Англією і Францією Варшави у міжвоєнний період.

В останні 10-15 років було здійснено справжню інтелектуальну атаку на проблему українсько-польських стосунків, причому позиції вітчизняних і польських істориків «притиралися» у безпосередніх контактах, гострих дискусіях, суспільній апробації. Генеральною методологічною лінією для висвітлення питань вважається широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї зі сторін.

Слід визнати, що проблема українсько-єврейських взаємин, особливо в роки Другої світової війни, не пройшла такого «чистилища». І це нез'ясоване, нерозпізнане минуле тягне за собою, не дозволяє висповідатися і чесно дивитися один одному у вічі.

Характер українсько-єврейських стосунків визначався як внутрішніми (суто міжетнічними), так і зовнішніми впливами. Незрідка зовнішні, нав'язані іншими силами чинники виявлялися домінуючими. Згадуваний вже Р. Конквест з цього приводу зазначав: «Поляки, євреї, німці, українці, росіяни, мільйонами жили собі впереміш у стані непевної загальної ворожості. Але тільки з виникненням «наукового» антисемітизму в останні роки XIX ст. антисемітизм став програмою. Ідеєю – хоча й тоді він ще був спорадичним явищем. Громадянська війна в Росії принесла з собою масштабні погроми, але й вони ще були в дусі прадавньої племінної, чи релігійної, чи класової ворожнечі...»

Нацисти, напавши на Радянський Союз, спочатку досить легко могли підбурювати місцеве селянство чинити наскоки на єврейські поселення. Але нарікали, що швидко настала апатія, й операції справжнього геноциду не зустрічали підтримки місцевого населення⁶.

Тут слід визначити відмінності між німецьким антисемітизмом й антисемітизмом українців. Німецька філософська і політична думка, література закладали у суспільну свідомість виключність та обраність німецького народу. Ще задовго до приходу Гітлера до влади Дреус говорив про необхідність творення німецької релігії, релігії героїзму, суто арійської, але не християнської чи антихристиянської⁷. Модифіковану, антихристиянську версію цієї релігії і витворили наці. Саме вона піднесла на ірраціональний рівень месіанське призначення німців і прирікала інші народи, в т.ч. єврейський, на забуття.

Оформлений відповідною організацією і атрибутикою «юдей-більшовизм» став тією рідиною для «промивання мізків», якою відомство Геббельса отруювало населення окупованих територій.

Чи можна з цікавістю відповідальністю сказати, що ці зерна впали на поживний ґрунт? Для цього слід зробити невеликий історичний екскурс Ж. Ковба і М. Гон. Не претендуючи на ви-

черпну картину того, як складалися українсько-єврейські взаємини в минулому, спробуємо зупинитися на кількох, можливо, й не визначальних, та все ж важливих моментах.

Практично кожна більш-менш консолідована етнічна спільнота рано чи пізно вдається до територіальної, економічної, військово-політичної, релігійної, мовної, культурної експансії. Методи і форми поширення свого впливу й завоювання нового життєвого простору у багатьох народів суттєво відрізняються.

Здавна дифузія європейського етнічного компоненту в український та польський соціуми здійснювалися, в основному, через економічні і науково-культурну ніші. Солідаризм і певна замкнутість європейської спільноти, мовні та релігійні відмінності створювали відповідні бар'єри, увіччані дражливими міфами й стереотипами, забобонами і пересудами.

Та все ж, за складної соціально-економічної ситуації саме цей сегмент співжиття виявився ареною конкуренції, з якої час від часу вибухало протистояння у насильницьких формах. Для прикладу, у середині XVII ст. 114 тис. осіб єврейського походження, які мешкали на Правобережжі, отримували зиск від шинкарства. У Галичині споювання місцевого люду і привласнення його землі набуло загрозливого характеру. Населення Комарнянського і Турчанського повіту наприкінці XIX ст. щороку пропівало по 100 тис. крейцерів. У період 1885-1895 рр. євреї скупили в українських селян за півціни 14,4 тис. кв. м. землі (10%).

З XVI ст. одним з найбільших політичних та соціально-економічних заходів уряду Польщі стало запровадження пропінатції, яка відчинила шляхи для швидкого економічного зміцнення єврейства і зuboжіння українців. Все це запрограмувало майбутні конфлікти.

Іншою, більш складною, була ситуація в містах, де, власне, й вирувало політичне життя. ОУН виступала проти всіх держав, які розчленували Україну, а євреїв звинувачували в тому, що вони поділяли комуністичну ідеологію.

Нацистська доктрина базувалася на вищості арійської раси над іншими. Цей догмат став опорним пунктом політичного курсу керівництва III райху у національній сфері. Стратифікація етнічних груп загарбаних територій за расовою ознакою (циган, євреїв) прирікали на цілковите знищення, інших (слов'янські народи) – на часткове «скорочення» (шляхом голоду та фізичної ліквідації), депортації та відокремлення осіб арійського типу.

Керуючись принципом «розділяй і владарюй», гітлерівська окупаційна адміністрація прагнула посягти зерна міжнародного розбрату, зіштовхуючи між собою українців, поляків, росіян, євреїв. Одним з наслідків цієї лінії стала кривава Волинська трагедія, хоча справжні масштаби українсько-польського протистояння значно ширші.

Історикам належить детально вивчити методи, за допомогою яких нацисти, так би мовити «регулювали» українсько-російські стосунки (мовна, етноконфесійна політика, статус «фольксдойче» тощо). Назагал, можна говорити, що в даному випадку Берлін

прагнув обмежити російські впливи в Україні, хоча водночас жорстко лімітував організовані громадсько-політичні вияви української національної свідомості.

Експлуатуючи концепт «іудео-більшовизму», гітлерівська верхівка намагалася виправдати геноцид європейського єврейства. Небезпідставно побоюючись цілковитого несприйняття населенням окупованих територій способу, у який здійснювалося «остаточне розв'язання єврейського питання», нацисти синтезували етнічний і суто політичний компоненти і вивели іудейсько-більшовицьку загрозу в ранг виклику Німеччині та її союзникам. Та якщо політика і практика лідерів III райху щодо євреїв в Україні в принципі з'ясована, то ґрунтовних досліджень зворотного зв'язку, тобто реакції неєврейського населення на Голокост, ступеня його заангажованості (ідеологічної, ментальної, організаційної) в ці акції, участі в русі Опору (ми й донині навіть приблизно не знаємо реальної кількості «праведників миру») явно бракує.

Відтворення загальної картини є неможливим без розкриття форм і засобів діяльності румунських окупаційних властей у південно-західному регіоні України, яка мала свої специфічні риси і спрямування.

До кінця нез'ясованим залишається т.зв. «русинське питання», зокрема у тій частині, яка пов'язана з каналізацією його зовнішніми чинниками. І хоча слід вести мову про комплексне вивчення даної проблеми, все ж є підстави вважати, що найбільш вагомими результатами можна очікувати від з'ясування не етнографічних чинників, а, насамперед, політичних та ментальних аспектів.

На відміну від митців і політиків науковці мають розкішніший привілей: відмовитися від евфемізмів, облудних образів і сумнівної солідарності на будь-якому політичному, етнічному, конфесійному підґрунті і фіксувати правду. Було б зайвим нагадувати, що це і є родова ознака і призначення історичної науки.

Примітки:

1. Бердяев Н. Судьба России / Н. Бердяев. – М., 1990. – С.110.
2. Там же – С.111.
3. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К., 2003. – С.83.
4. Там само – С.85.
5. Бердяев Н. – Вказана праця. – С.104.
6. Конквест Р. – Вказана праця. – С.85.
7. Бердяев Н. – Вказана праця. – С.104.

Olexander Lysenko

SOME METHODOLOGICAL ASPECTS OF RESEARCH ABOUT NATIONAL POLICY OF STALIN'S AND HITLER'S REGIMES DURING THE SECOND WORLD WAR

The author of the article outlines the national policy of Stalin's and Hitler's regimes and the problem of methodological approaches to its study.

Key words: *Stalin's regime, the Nazi doctrine, national policy, terror, repression, antisemitism.*

Александр Лысенко

**НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ СТАЛИНСКОГО И ГИТЛЕРОВСКОГО
РЕЖИМОВ В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

В статье очерчивается национальная политика сталинского и гитлеровского режимов и рассматривается проблема методологических подходов к ее изучению.

Ключевые слова: сталинский режим, нацистская доктрина, национальная политика, террор, репрессии, антисемитизм.

Отримано: 24.10.2014.

УДК 303.725.2:323.285

Тетяна Білецька

(Кам'янець-Подільський)

**МЕДІА-ТЕРОРИЗМ ЯК ОДИН ІЗ ПРОЯВІВ
СУЧАСНОГО ТЕРОРИЗМУ**

У статті здійснено спробу проаналізувати фактори виникнення та особливості прояву тероризму в умовах сучасного постмодерного суспільства. Зафіксовано особливості медіа-тероризму, виявлено причини його поширення.

Ключові слова: тероризм, медіа-тероризм, постмодерне суспільство, глобалізація.

На початку третього тисячоліття людство переживає один із найбільш складних і суперечливих етапів політичного розвитку, пов'язаних із зростанням загрози тероризму, що став одним із дієвих та ефективних методів боротьби політичних акторів за владу і вплив. Сучасний політичний тероризм є домінуючим фактором дестабілізації політичної ситуації в багатьох країнах та регіонах. Він суттєво відрізняється від тероризму попередніх періодів історії за масштабами, масовістю жертв, руйнівним впливом на суспільство. Реальною стала небезпека катастрофічних наслідків в результаті можливостей застосування терористами зброї масового знищення і використання ними інших досягнень техногенної ситуації.

Проблема тероризму завжди викликала активні наукові дискусії. Але тероризм в сучасній політичній реальності став явищем відносно новим, надзвичайно складним з точки зору теоретичного осмислення. На сьогодні сформовано багато теорій сучасного тероризму, водночас недосяжність єдиного розуміння даного феномену зумовлена різноманіттям причин і видів тероризму.

Не дивлячись на те, що терористичні методи використовуються дедалі частіше в політичній боротьбі, окремі аспекти тероризму потребують ґрунтового політичного аналізу. Не менш важливими у цьому контексті є також проведення порівняльного аналізу проявів сучасного тероризму, його детермінант, аргументацій і мотивацій цілей, методів та наслідків.

Сучасний тероризм коректує стереотипні уявлення про суб'єктів і об'єктів насилля, про технічні засоби агресії, про їх ме-